

FREDERIK IV'S RYTTERSKOLER

– en beretning om bygningernes anvendelse gennem 300 år og en kommentar til skolernes og indskrifttavlernes tilstand i dag

AF ALLAN TØNNESEN

INTRODUKTION

Det er i år 300 år siden, kong Frederik IV traf beslutning om at opføre 240 skoler for landbefolkningens børn på krongodset. Krongodset var opdelt i 12 distrikter, der hver skulle stille 700 ryttere til rytteriet, heraf det folkelige navn "rytterskoler" – let at misforstå, hvad det da også er blevet. Denne artikel følger i oversigtlig form Frederik IV's skoler fra deres oprettelse, ombygninger i takt med stigningen i antallet af skolebørn, deres afvikling som skolehuse og nuværende brug. Undervejs berøres lærernes forhold, skolebrande og nedrivninger samt indskrifttavlernes omskiftelige historie.¹

TIDEN FØR

Det var første gang, statsmagten forsøgte sig med skolebyggeri på landet. Siden reformationen havde undervisningen bestået i, at degnen, som var en slags kirketjener, hver søndag før gudstjenesten samlede sognets børn i kirken og der underviste dem i deres "børnelærdom", dvs. bibelhistorie og Luthers katekismus m.m. og evt. lidt læsning til brug ved tilegnelsen af ovennævnte skrifter samt salmer. Der var dog skoler rundt omkring, men de var oprettet af velmenende herremænd eller af bønderne selv. Enkelte bønder holdt selv en skolemester til undervisning af deres børn, men det hørte til undtagelserne.

Ikke sjældent indrettede bønderne sig med en "løbedegn", en lærer, som gik fra landsby til landsby og mod betaling underviste børnene i et forhåndenværende lokale.

Et stort og fortjenstfuldt initiativ blev taget af sognepræsten i Faxe, Rasmus Svendsen, som i 1633 med store personlige ofre fik oprettet en skole med skole-

1 Denne artikel er blevet til på baggrund af manuskriptet til en bog, som forfatteren har arbejdet på i flere år, og som forventes udgivet senere i år. Bogens titel er Kong Frederik den Fjerdes rytterskoler.

Rasmus Svendsens skole i Fakse. (Foto: Allan Tønnesen.)

hus, fast lærer og regler for undervisningen. Hans skolehus af bindingsværk står endnu som et vidnesbyrd om en enkelt idealists indsats.²

På denne baggrund markerer Frederik IV's skoler sig som et tigerspring fremad, det første tilløb til et landsdækkende net af ensartede undervisningsanstalter for landbefolkningens børn. De kongelige skoler er en milepæl i dansk skolehistorie.

DE KONGELIGE SKOLER

Frederik IV var ikke den første i sin familie, der interesserede sig for skoler for børn på landet. Hans mor, dronning Charlotte Amalie havde allerede i 1690'erne oprettet en skole på sit gods Dronninglund i Vendsyssel, hans dronning, Louise, lod i 1716 opføre en skole i Rungsted, og hans søster, prinsesse Sofie Hedvig, lod fra 1719 opføre syv skoler på Dronninglund og andre syv på sine sjællandske godser Frederiksdal og Dronninggård, de såkaldte "prinsesseskoler". Endelig opførte kongens broder, prins Carl, fra 1718 ti skoler på sine godser Vemmetofte og Jægerspris. Af dem består endnu skolen i Store Torøje ved Vemmetofte, en beskeden, stråttækt bindingsværksbygning bestående af to lokaler; skolestuen og lærerens stue, adskilt af et smalt køkken med åben skorsten. Denne indretning var kopieret efter Rasmus Svendsens 80 år ældre skolebygning og blev også det bærende princip for Frederik IV's skoler, men i større format.

² Tønnesen m.fl. 1979: 111-128.

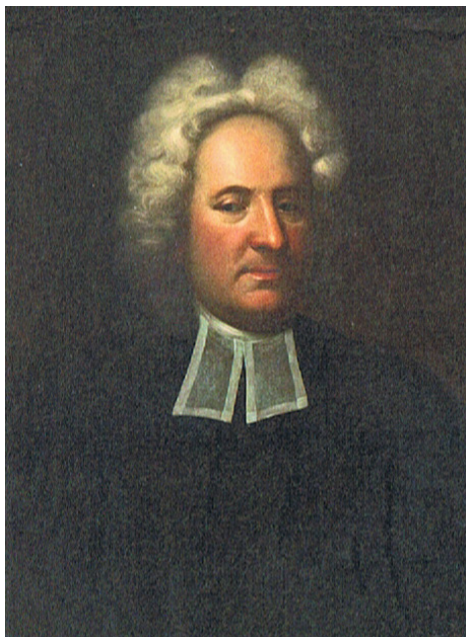
*Kong Frederik IV.
Maleri på Skælskør
gamle rådhus.
(Foto: Helge Torm.)*

IDEEN TAGER FORM

Christian V havde på krongodset oprettet først fem og senere ti distrikter, der skulle stille ryttere til hans rytteri, og sønnen, Frederik IV, omordnede og udvidede antallet af disse rytterdistrikter. Denne omordning fandt sted i årene 1717-18, og der var herefter seks distrikter på Sjælland, et på Lolland, et på Falster, et på Fyn og tre i Jylland. For disse 12 rytterdistrikter blev der udarbejdet "krigsjordebøger": oversigter over jorderne, deres bonitet og fæstere.

Arbejdet hermed blev lagt i hænderne på dertil udnævnte kommissærer. Kommissærerne for de tre nordsjællandske distrikter, København, Frederiksborg og Kronborg – justitsråd Christian Carl Bircherod og kancelliråd Ole Pedersen – indsendte i 1720 en memorial til kongen, hvori de meddelte, at de nu var færdige med jordebøgerne, men forinden allerunderdanigst ville tillade sig at fremkomme med et forslag om, at der måtte blive oprettet "nogle visse skoler" i de tre distrikter. De afstod dog fra nærmere at begrunde deres forslag, da de kendte kongens

*Biskop over Sjællands stift
Christen Worm.*

“højpriselige forsorg til sligt godt værk at befordre.”³ Kongen havde et par år før fået et andragende fra slotspræsten i Hillerød, Peder Hersleb, der advokerede for oprettelse af en skole i sit anneks sogn Nørre Herlev, og nu tog begivenhederne fart. De to kommissærer fik pålagt at tage skridt til virkeliggørelsen og i den anledning tage kontakt til Sjællands biskop, Christen Worm.

Biskoppen gik straks i aktion, og i løbet af to måneder havde han et fuldt færdigt forslag parat for de tre nordsjællandske distrikter. Han havde en liste over de byer, der burde komme på tale, og foreslog, at eksisterende huse blev brugt til formålet. Han havde gjort sig tanker om, hvor man skulle skaffe sig de nødvendige lærere, om økonomien, og så havde han udarbejdet en instruks til lærerne. Alt dette kunne han berette om i en redegørelse dateret 24. oktober 1720.

Men nu kom også de tre sydsjællandske distrikter på banen. Konseillet blev involveret, og snart kom projektet til at omfatte alle 12 rytterdistrikter. Det største problem var at finde egnede lærere. For seminarier fandtes jo endnu ikke. Men denne mangel forsøgte man at råde bod på med udarbejdelsen af en uhyre detaljeret instruks for skolemesteren.

Han skulle daglig holde skole for alle områdets børn, fra de var fem år gamle.

3 Jensen 1921: 19.

Hvis forældrene var vrangvillige, skulle han indberette dem til præsten. Fra påske til Mikkelssdag skulle han holde skole fra kl. 7 til kl. 11 samt igen om eftermiddagen fra kl. 2 til kl. 6. Om morgenen begyndtes med afsyngelse af en salme, derefter bøn, og så læstes et kapitel af den hellige skrift. Piger og drenge skulle sidde adskilt. De skulle lære Luthers lille katekismus udenad. Forklaringen hertil skulle de også kunne, dog ikke udenad. Børnene skulle lære at læse indenad og – hvis forældrene ønskede det og ville betale herfor – at skrive og regne. Om aftenen afsluttedes med aftensang og bøn samt oplæsning af et kapitel af den hellige skrift. Skolemesteren måtte ikke “med hug og slag ilde medhandle børnene”, men skulle rette deres fejl på lemfældigste måde. De dårligere begavede børn burde gives mere tid end de bedre begavede. Der straffedes med eftersidning, men hjalp dette ikke, kunne børnene straffes med ris enten af forældrene eller af skolemesteren i forældrenes nærværelse. Man kan have sine tvivl om, hvorvidt disse ret skrappe bestemmelser er blevet efterlevet fuldt ud. For en senere tid haves mange eksempler på, at dette ikke var tilfældet.

Til sidst i instruksens var der en bestemmelse om lærerens aflønning. Den årlige løn var 24 rigsdaler, desuden tre læs brænde, et læs tørv af hver 20 tønder hartkorn samt et lispund⁴ hø og et lispund halm af hver tønne hartkorn til foder for hans kvæg. Endelig skulle han nyde fri græsning til tre køer og seks får. Han skulle være fri for skat og endvidere modtage to dages arbejde om året af de husmænd, som havde børn i skolen.

Der blev også udfærdiget instrukser for kirkeinspektøren, for amtmanden og for præsten. Alle instrukserne var dateret 28. marts 1721, der således kan opfattes som rytterskolernes indstiftelsesdato. Instrukserne var udarbejdet af biskop Worm og overkrigssekretær Carl Christian Gabel,⁵ og hele apparatet var udtænkt i løbet af ganske få måneder. Imponerende i betragtning af, at forarbejderne til skolelovene af 1814 varede hele 25 år.

SKOLEBYGNINGERNES PLACERING

Udgangspunktet var, at der i hvert af de 12 rytterdistrikter skulle etableres 20 skoler, men flere forhold gjorde det vanskeligt at nå dette mål. Først og fremmest det forhold, at der til hver skole forudsattes et bestemt hartkorn som basis for lærerens aflønning. Dette kunne i mange tilfælde ikke nås, hvis der var meget skov som f.eks. i Nordsjælland, eller hvor krongodset var blandet op med jordegods, som tilhørte private godsejere, hvilket ofte var tilfældet i de jyske distrikter. Dem blev der forhandlet med, men de viste sig generelt uvillige til at give bidrag til

4 Et lispund er 16 pund eller 8 kilo.

5 Jensen 1921: 19-20.

lærerlønnen. Her skar kongen så igennem og besluttede, at antallet i sådanne distrikter måtte decimeres til fordel for andre distrikter. Resultatet blev da følgende fordeling:

Københavns distrikt	19 skoler	Frederiksborg distrikt	18 skoler
Kronborg distrikt	19 skoler	Tryggevælde distrikt	18 skoler
Vordingborg distrikt	19 skoler	Antvorskov distrikt	20 skoler
Lollands distrikt	11 skoler	Falsters distrikt	27 skoler
Møn	10 skoler	Fyns distrikt	20 skoler
Dronningborg distrikt	10 skoler	Skanderborg distrikt	24 skoler
Koldinghus distrikt	25 skoler		

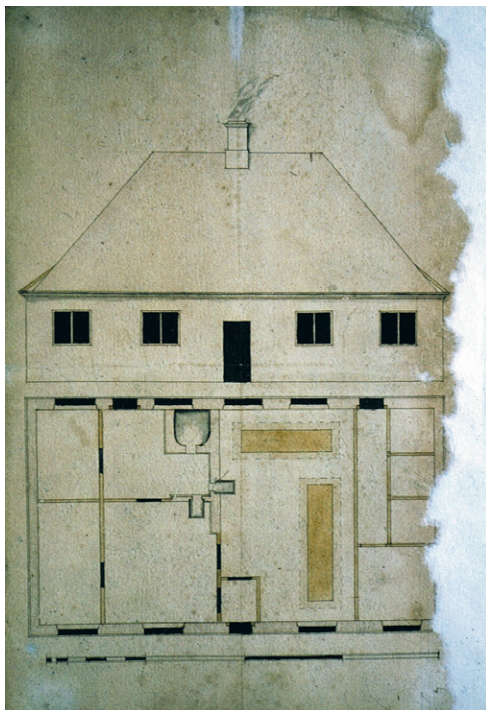
Den største afvigelse fra princippet om 20 skoler pr. distrikt finder man på Lolland, hvor statsadministrationen uden hensyn til skolebyggeriet var begyndt at frasælge krongods i 1720'erne, så man kun nåede at få bygget 11 af de planlagte skoler, der endda i modsætning til alle de andre kongelige skoler ikke fik nogen indskrifttavle opsat. Til gengæld fik Møn 10 skoler, hvilket ikke lå i den oprindelige plan, da Møn ikke var noget egentligt rytterdistrikt, og Falster fik opnormeret sin kvote. At lade nogle af skolerne udgå fra byggeprogrammet lod sig ikke gøre, da det lå kongen meget på sinde, at sluttallet på 240 skoler blev opretholdt. Måske fordi dette tal allerede var indhugget i mange af sandstenstavlerne.

BYGNINGERNE

Som nævnt anbefaledes det i begyndelsen, at man til skolebygninger anvendte eksisterende bygninger i landsbyerne, dvs. bygninger af bindingsværk og med stråtag. Dem ejede kongen i forvejen i sin egenskab af godsejer, og tanken har vel været, at det ville billiggøre det store projekt. Men hvis der nu ikke var et brugeligt hus på stedet? Så måtte der jo opføres et nyt hus, og skulle dette så være af bindingsværk eller af grundmur? Bircherod og Pedersen, de to kommissærer, der var sat til at administrere projektet, afgav den 31. maj 1721 en betænkning, hvori de opridsede problematikken og desuden vedhæftede to tegninger; den ene af en ny skole af bindingsværk, den anden af grundmur. Tegningerne er desværre ikke bevaret ved sagen. Rentekammeret videresendte betænkningen til kongen med den indstilling, at der skulle anvendes eksisterende bygninger, hvor dette var muligt, og at en nybygning skulle opføres af grundmur, hvor brugbare bygninger ikke forefandt.

Her sker den afgørende vending i sagen. For kongen er åbenbart blevet så indtaget i tegningen af den grundmurede skole, at han i sin resolution af 23. august 1721 bekendtgjorde, at *alle* skolerne skulle opføres i grundmur, "og altså ingen

*Tegning til en rytterskole, formentlig fra 1721.
(Rigsarkivet.)*

andre bygninger dertil tages.”⁶ Af grundmurede huse i landsbyerne kendte man kun til kirkerne og enkelte steder også kirkelader fra middelalderen. En grundmuret skolebygning med en blot beskeden arkitektonisk fremtræden ville adskille sig markant fra landsbyernes øvrige bygninger. Det skulle kunne ses, at der var tale om kongeligt byggeri.

Der blev indgået kontrakt med følgende murerestre: Lars Eriksen (alle de 113 sjællandske skoler, 10 på Møn og 6 i Dronningborg distrikt), Christian Fritzcher (27 på Falster og 11 på Lolland), J.C. Krieger (som dog ikke var murerester, men kongelig bygmester) (20 på Fyn), konsortiet Gottfried Schuster og Søren Sørensen (24 i Skanderborg distrikt og 25 i Koldinghus distrikt) samt J.P. Planitz (4 i Dronningborg distrikt). De første skoler stod færdige i 1722 og de sidste i 1727.

De 240 skoler var i princippet opført efter samme tegning. Man kunne kalde dem landets første eksempel på typehusbyggeri. Allerede Peder Hersleb havde i 1718 givet udtryk for, at skolerne burde være anseligere end almindelige huse, så “deres udseende kunne henlede tanken på deres høje bestemmelse.”⁷ Denne

6 Jensen 1921: 32.

7 Jensen 1921: 44.

tanke tog kongen til sig, og det var en videreførelse heraf, at han senere bestemte, at skolerne yderligere skulle prydes med en indskriftstavle, som nærmere skulle berette om formål og baggrund.

En tidlig tegning, der viser facaden og planen, er fundet blandt arkivalier i Rigsarkivet i Viborg og er ifølge sammenhængen fra 1720'rne.⁸ Den kunne være en af de tegninger, som murermestrene fik udleveret at bygge efter, men da den ikke viser nogen indskriftstavle over indgangsdøren, er det klart, at den skal dateres til et meget tidligt stadium i processen og måske ligefrem kan være identisk med det forsvundne bilag.

Rytterskolerne er – skønt egentlig ret små og enkle – i deres facadeudformning klart børn af barokken. Symmetrien er det gennemgående træk. For at hævde dette princip må der være tale om en facade på mindst fem fag, netop det antal fag, som de kongelige skoler var født med. Bygningen var 21 alen lang (godt 13 meter), 12 alen dyb (godt 7 meter) og 4½ alen høj under bjælkerne (godt 2½ meter). Døren med indskrifttavlen i midten flankeredes af to vinduer på hver side. Midteraksen understregedes yderligere af skorstenens placering nøjagtig midt i huset og de helvalmede gavle, dvs. skrå, teglstensbelagte tagflader. Den strenge symmetri måtte dog opgives på husets bagside, idet der her skulle være en dør til køkkenet og en anden til stalden.

Også indvendigt herskede det symmetriske princip; den ene halvdel var lærerens bolig og den anden skolestue og stald/udhus. Ad hovedindgangen kom man ind i en forstue, et vindfang, hvorfra en dør til højre førte ind til skolestuen. Denne var på to gennemgående fag, hvis man regner vindfanget med. Det yderste fag til højre var indrettet til kostald, fåresti og andet og havde indgang fra husets bagside. I vindfanget førte en dør til venstre ind i lærerens stue og videre ind til sengekammeret. De to rum mod husets bagsiden var køkkenet og spisekammeret. I køkkenet optog den åbne skorsten og især bagerovnen megen plads. Fra køkkenildstedet var der desuden indfyring i de to bilæggerovne; en i stuen og en i skolestuen. Det er tydeligt, at indretningen i princippet er den samme som i Rasmus Svendsens skole og i prinse- og prinsesseskolerne.

Der er bevaret en kontrakt med murermestrene Gotfred Schuster og Søren Sørensen, dateret 7. marts 1724, om opførelse af skolerne i Skanderborg og Koldinghus distrikter. Af den kan udtrækkes en række informationer om opførelsen og materialerne; hver skole skal være 21 alen lang, 12 alen bred, 4½ alen høj under bjælkerne, muren skal være to sten tyk. Bjælkerne skal være af godt gotlandsk eller norsk tømmer. Taget skal lægges med gode og velbrændte, røde tagsten. Loftet

8 Rigsarkivet, Viborg. Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Forskelligt kirker og tiender, skoler og degneboliger vedr.

skal lægges med gode, tykke, norske brædder, vel sammenpløjede. Alle gulvene skal lægges med brændte mursten på fladen, og alle skillerummene skal mures med solbagte mursten, en sten tyk. Der skal også opmures en skorsten og en bagerovn af solbagte mursten, men skorstenen opsættes af brændte sten. Til husets otte fag vinduer udføres karmene af egetræ samt, til hvert vindue, to rammer med glas og desuden skodder. Tre udvendige døre, 3 alen høje og 1½ alen brede, hver med to hængsler og en træklås for. Seks indvendige døre, 2 alen og 3 kvarter høje og 5 kvarter brede med hængsler og låse. Til loftet en lem og en stige. I skolen og skolemesterens stue opsættes to kakkellovne, forneden af en firkantet fod af mursten og kakkellovnen ovenpå af tagsten. I skolen to borde, det ene 5 alen og det andet 6 alen langt og 4 lange bænke efter bordene, 3 korte. I stalden deles op til båse med tømmer, og gulvet lægges med stenbro. Der skal også lægges stenbro rundt om huset, 1 favn ud fra huset. Hvor byggegrunden er fugtig, lægges forsvarlig grund af kampesten, som bønderne kan finde og hente på markerne. Bønderne skal hjælpe med spærenes rejsning. Al kørsel med materialer og folk skal bønderne også præstere. For hver skole får de 575 rdl. Det bevilges, at de får fem rdl. mere pr. skole, hvis de i lighed med murermester Laurids Eriksen opfører skorstenene af brændte sten.⁹

Det er interessant, at der optræder skodder, og at de er tænkt som værn mod tyve om natten. Ligeledes at de to bilæggerovne er tænkt opmuret af tagsten, hvilket åbenbart har været almindeligt. Allerede i 1729 blev det dog besluttet, at ovnene skulle være af støbejern og med kongens og dronningens portræt på forsiden. Ovnene af tagsten har nok været for skrøbelige for børnenes omgang med dem.

En detalje, som ikke omtales, er den karakteristiske gesims under taget. Dens kvartstafprofil er ellers et af de sikre kendetegn på, at man står over for en af Frederik IV's skoler. Men på tegningen fra Viborg er dens profil angivet, og det må den også have været på de tegninger, der er blevet udleveret til murermestrene. Man må gå ud fra, at skolerne er blevet kalket hvide inden afleveringen, men det står der faktisk ikke et ord om i kontrakten. Mange er senere blevet kalket gule eller røde.

ARKITEKTEN

Hvis vi går ud fra, at de tegninger, som skolerne blev opført efter, er identiske med den tegning, som kongen godkendte, er det nærliggende, at tegningen er blevet udført af en bygmester, som stod centraladministrationen nær. Et oplagt bud

9 Rigsarkivet, Viborg. Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Forskelligt kirker og tiender, skoler og degneboliger vedr. Læg: 1731 og u.å. Kontrakter om skolehusenes opførelse.

ville være hofgartner og senere bygningsinspektør og overlandbygmester, Johan Cornelius Krieger. Nok mest fordi han i disse år var en nyopdukket stjerne, som optræder her og der og alle vegne og i øvrigt fik kontrakt på opførelsen af de fynske kongelige skoler. Han har da også været foreslået, men denne tilskrivning kan dog ikke opretholdes. For i den kontrakt, der i 1722 blev indgået med Krieger om opførelsen af de fynske skoler, står: "udi ethvert Distrikt skal aarligen opbygges 5 Skoler, og Bygningen skal være af Grundmur og dannet efter den af Lars Eriksen Muremester her udi Rentekammeret indleverede Afridsning og forfattede Overslag."¹⁰ Tydeligere kan det vel ikke siges, at den københavnske muremester Lars (Laurids) Eriksen var ophavsmanden og altså rytterskolernes arkitekt. Det var helt berettiget, at det blev ham, der kom til at opføre mere end halvdelen af de 240 skoler, først og fremmest alle de sjællandske.

INDSKRIFTTAVLERNE

I kontrakten med muremestrene nævnes intet om, at de skal indmure den bekendte indskrifttavle over døren. Det må skyldes, at den ikke var inde i billedet fra begyndelsen og derfor ikke har været indeholdt i de første kontrakter, som de senere altså er kopieret efter. Men meget snart må tanken om en tavle til minde om kongens helt ekstraordinære initiativ have meldt sig.

I Det Kongelige Bibliotek findes blandt gehejmearkivar Frederik Rostgaards efterladte papirer et trykt vers til minde om skolernes indstiftelse, ret lig det vers, der endte med at blive indhugget på de mange tavler, men alligevel ikke helt det samme. Det interessante er, at dette trykte vers er forsynet med årstallet 1721 og ophavsmandens navn "Friderich Rostgaard." Det kunne tyde på, at 1721 er året, hvor tanken om en indskrifttavle er dukket op.

Rostgaards trykte vers er imidlertid ikke det, der blev brugt på indskrifttavlerne. Det lyder nemlig således:

"Halvtredsindstyve Aar, GUD, har DU mig opholdet,
At Sygdom, Kriig og Pest mig intet ondt har voldet;
Thi yder jeg min Tack og breder ud DIT Navn
Og bygger Skoler op de fattige til Gavn.
GUD, lad i dette Værck DIN Naades Fylde kiende.
Lad denne min Fundatz bestaa til Verdens Ende,
Lad altid paa min Stool en findes af min Æt,
Som mener DIG MIN GUD og DISSE SKOLER rætt."

¹⁰ Voss 1966: 51.

Tavlen over indgangen til Hvidovre rytterskole. (Foto: Allan Tønnesen)

Over verset ses kongens monogram og følgende latinske tekst: "Hanc scholam, hujusque ad instar ducentas quadraginta / in circulis ad perpetuo alendas duodecim cohortes equestres a me institutis fundavi / MDCCXXI. (Eller på dansk: "Jeg kong Frederik den Fjerde har i 1721 grundlagt denne skole tillige med 240 andre i de distrikter, som af mig er bestemt til evigt underhold af 12 ryttereskadroner.")¹¹

Verset – der er holdt i det i datiden yndede versemål, aleksandrinen – er fra gammel tid blevet tilskrevet embedsmanden og godsejeren Frederik Rostgaard. Denne tilskrivning er dog blevet anfægtet af historikeren Chr. Bruun i hans Rostgaard-biografi fra 1870. I stedet udpeger han præsten i Helsingør, Jørgen Friis, en ferm lejlighedsdigter, som ophavsmanden, dog uden at anføre beviser for denne tilskrivning.

Her skal til gengæld slås et slag for at genindsætte Rostgaard i værdigheden som versets ophavsmand. At det ikke er identisk med Rostgaards trykte vers, betyder ikke andet end, at Rostgaard har forfattet flere versioner, måske efter ønske fra kongen. Og i hvert fald en linje har overlevet i nogenlunde uændret form i begge versioner ("Gud lade dend fundatz til verdens ende ende staae"). Men vig-

11 Den opmærksomme læser ser straks, at denne formulering indebærer, at der er tale om 241 skoler. Og således forholder det sig også, idet skolen på Bogø først kom med lidt senere end de andre. Det er dog tvivlsomt, om denne lille finte er gået op for Frederik IV og hans rådgivere.

tigst er det, at en samtidig, historikeren og juristen m.m. Andreas Hojer, tillægger Rostgaard forfatterskabet i sin *Frederik den Fjerdes historie*.

De mange tavler med helt enslydende indskrift blev leveret af den københavnske stenhugger J.C. Heimbrod i årene 1726-1727.¹²

LÆRERNE

Det største problem i forbindelse med virkeliggørelsen af skoleprojektet var manglen på kvalificerede lærere. Seminarier fandtes ikke, og det skulle komme til at vare endnu mange år, før de første blev oprettet. Den 5. februar 1721 blev der i Konseillet behandlet et 8½ sider langt notat "Om skolerne på landet," udateret og usigneret, men efter alt at dømme udarbejdet af biskop Christen Worm, ildsjælen i hele foretagendet. Om problemet med at skaffe lærere skriver han:

"Studenter til dette værk at bruge vil være såre vanskeligt. Thi de er ofte dertil mindst bekvemme. Af dem, som er skikkelige, skulle kun få antage den tunge lejlighed at sidde i et bondehus, selv hugge deres brænde, selv holde hus. Husholderske at holde ville ej sømme sig, tjenere at holde forbyder sig selv. Over alt dette udfordres til dette værk ingen latin, ingen stor lærdom, men at personen skal være en god kristen, forstå sin katekismus, være tålmodig og vant til at handle med grove bønderbørn, at skikke sig i fattigdom, at lade sig sige, ja undervise og af præsten handlede til at lære børn at katekisere".¹³

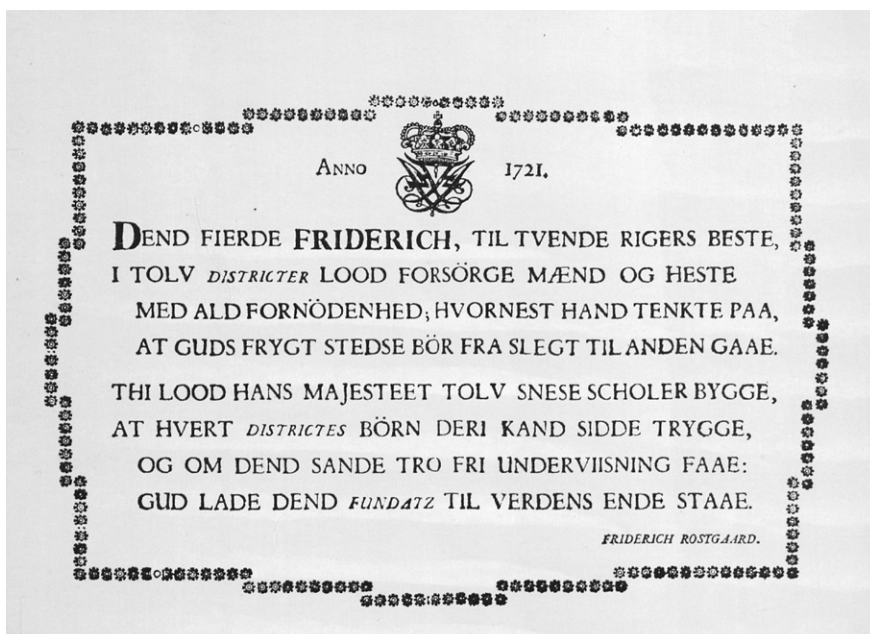
Notatet munder ud i, at sognets præst skal tage stilling til ansøgerne og skal kunne afskedige dem, hvis de viser sig at være for ringe undervisere.

Men hvad var der så tilbage? Aftakkede soldater, håndværkere, der af den ene eller anden grund ikke mere kunne opfylde kravene til deres profession, samt havarede studenter. At skulle skaffe 240 brugbare lærere i løbet af få år måtte på den baggrund forekomme at være en vanskelig, for ikke at sige en umulig, opgave. Men det var ikke desto mindre det, det endte med. Lærematerialets mangler søgtes derfor, som allerede nævnt, afhjulpet ved en meget udførlig instruks.

Worm fik naturligvis ret. Mange af disse lærere var uduelige og blev afskediget, men efterfølgerne var ikke nødvendigvis meget bedre. Mange var drikfældige, andre mishandlede børnene. Atter andre havde mangler, hvad angår skrivning og bogstavering. Den førnævnte Andreas Hojer forklarer i sit værk om Frederik IV

¹² Roede 1908: 178.

¹³ Jensen 1921: 22-23; Larsen 1916: 206.

Udkast 1721 af Frederik Rostgaard til indskrift på rytterskoletavlerne. (Tryk i Det Kgl. Bibliotek.)

den ringe nytte rytterskolernes undervisning gjorde som en følge af det mangelfulde tilsyn, idet præsterne "oft die liederlichsten Taugenichste zu Schulmeistern setzen ... obgleich die armen Kinder durch solche Leute eher verführt und verdorben als gebessert werden."¹⁴ Men når læreren ikke ligefrem førte et forargeligt liv, skete der for det meste ingenting. For hvorfra fik man en, der var bedre?

Biskopperne skulle med passende mellemrum foretage "visitatser" i deres stifts sogne, herunder også af skolerne. Bispren skulle både vurdere børnenes standpunkt og lærerens duelighed. Og det stod ofte kun dårligt til for begges vedkommende. Mange lærere var gamle og kunne ikke styre børnene, men af og til falder der også rosende ord. Men de generelt dårlige forhold skyldtes hovedsagelig, at der ikke fandtes anstalter, hvor lærere kunne blive uddannet. Landets første seminarium nord for Kongeåen var Blaagaard ved København blev oprettet i 1791. Det første i Nørrejylland var Borris fra 1806. Herefter kom der lidt efter lidt flere til, alle på privat initiativ og ofte i tilknytning til en præstegård.

Endnu langt op i tiden hører man om uduelige lærere. Et talende eksempel er

¹⁴ Hojer 1829 II: 107; Larsen 1916: 211.

Niels Jensen i Vejby (Kronborg distrikt). Han var blevet lærer her i begyndelsen af 1800-tallet og fortsatte til sin død som 84-årig i 1865.

“Jensen var en kraftkarl både legemlig og åndelig, endnu på sine ældre dage kunne han tage en tønne rug på logulvet og lægge den op på nakken. Han var en betydelig personlighed, i mange år ubetinget Vejby sogns førstemand og eneherster, og da han var en udpræget ordensmand, var han velegnet til at beklæde alle sognets tillidshverv, hvad han også gjorde ... Men i hans skolevirksomhed var udenadslæren og prygl daglig kost. En dreng i byen blev skolepligtig i 1847; hans forældre ville egentlig helst holde ham hjemme. De havde begge gået hos Jensen, men sagde begge, at de intet havde lært, som de havde nytte af, og faderen fortalte altid om alle de prygl, han havde fået. Men der kom tilsigelse fra Jensen, og så måtte Lars jo i skole. Han kunne da allerede læse indenad, men nu måtte han så begynde at stave efter den berygtede “indbyrdes undervisnings” principper. De der ikke kunne lektierne udenad, fik prygl af en alenlang bøgestok.”¹⁵

Denne i enhver henseende usædvanlige lærer blev dannebrogsmænd ved sit 50 års jubilæum og fortsatte endnu en årrække, indtil en stærk dreng, der stod til at skulle have prygl, knækkede stokken for ham. Kort efter blev Jensen syg og døde. Sådanne pryglelærere var der mange af, enkelte helt op i 1920'erne og måske også længere.

OMBYGNINGER

De fleste af Frederik IV's skoler stod stort set uændrede indtil sidst i 1700-tallet. Men så begyndte et stigende børnetal og lærernes ønske om en større bolig at gøre sig gældende.

Hvor problemet var skolestuens ringe størrelse, lå løsningen ligefor; man nedlagde stalden og udvidede skolestuen med det ekstra vinduesfag nærmest gavlen. Så kunne man let opføre et udhus af bindingsværk, hvor læreren kunne have sine dyr. Hvis læreren havde mange børn, kunne lærerboligen dog hurtigt blive ret trang. Men også det var der råd for. I 1792 blev der ligefrem givet anvisning på løsning af dette problem. Også her var det stalden, der blev udfaset, således at lærerboligen kunne brede sig ind på skolestuens område. At denne løsning gik hårdt ud over de oprindelige skillevægge, siger sig selv.

¹⁵ Uhrskov 1918: 133ff.

Maglebrænde Rytterskole på Falster. Fotograferet ca. 1900, da den endnu stod i uændret skikkelse. Senere nedrevet. (Arkivfoto.)

Men disse ændringer i indretningen viste sig snart utilstrækkelige, og i løbet af 1800-tallet er der blevet bygget til i den ene eller begge ender, så der i dag kun er en håndfuld skoler tilbage, der har bevaret de oprindelige ydre mål: Næsby ved Stranden, Freerslev, Snesere, Vedbysønder (næsten), Assenbølle og Hørning. Selv Lille Heddinge, der ellers altid fremhæves som en af de mest velbevarede, har fået tilføjet et fag i den ene ende. Udvidelserne synes at hænge sammen med lovgivningen på skoleområdet. I 1814-anordningen hedder det i § 52: "Skolestuen bør være rummelig og af en med skolebørnenes antal passende størrelse. Skolelæreren bør desuden have anstændigt husrum for sig og familie samt den fornødne lejlighed til 2 køer og 6 får, så og til foder, brændsel samt den ham tillagte jords avling."¹⁶ Når man betænker, at Danmarks befolkning steg betydeligt fra 1721 til 1814, og antallet af skolebørn altså tilsvarende, kan det ikke undre, at der var behov for udvidelser. Skoleanordningens ord blev et signal til igangsætning af byggearbejder. De forbavsende ensartede udvidelser af bygningerne, der fandt sted i de følgende år – tilbygninger i en eller begge ender, tagets ændring til halvvalm, ekstra skorstene samt stråtag – må stå i forbindelse med denne bestemmelse. Samtidig gled de kongelige skoler definitivt ud af det statslige regi.

¹⁶ Larsen 1914.

De ret vage formuleringer i 1814-loven blev strammet op i skoleloven af 1856. Her blev det slået fast, at en ny skole skulle have en skolestue på mindst 90 kubikfod for hvert barn, der skulle være bræddegulv og en ventil samt en forstue, der i det mindste var 1/10 af skolestuens størrelse og var forsynet med knager og hylde. Lærerboligen skulle i det mindste være på tre værelser med bræddegulv og kakkelovne, køkken, spise- og pigekammer, tilsammen 120 kvadratalen. En eventuel andenlærer havde krav på mindst ét værelse på 40 kvadratalen med bræddegulv og kokekakkelovn. For de allerede eksisterende skolebygningers vedkommende skulle man – såfremt de var af ringere beskaffenhed end det ovenfor beskrevne – arbejde hen imod, at de fornødne forandringer blev gjort. Skolestuen skulle dog i alle tilfælde udvides, såfremt den ikke i det mindste havde 50 kubikfod for hvert barn.¹⁷ Det var denne bestemmelse, lærer Knud Ottosen i Hylke henviste til over for sognerådet, hvilket resulterede i, at han fik hele Frederik IV's bygning til lærerbolig, mens der blev tilbygget en helt ny skolestue.¹⁸

Et meget stort antal rytterskoler har fået det oprindelige tegltag udskiftet med stråtag, som var meget billigere. De fleste af disse udskiftninger er sket i forbindelse med tilbygninger. Ved samme lejligheder blev gavlene stort set altid ændret til spidsgavle eller halvvalm, hvilket muliggjorde etableringen af loftsværelser i begge ender.

I løbet af de seneste 100 år har alle rytterskoler fået nye funktioner, de fleste som beboelseshuse. Dette har i en del tilfælde givet anledning til en ny type ombygninger, nemlig sådanne som giver de gamle bygninger mest mulig lighed med moderne parcelhuse. Det er ofte ikke muligt at se, at man står over for et af Frederik IV's skolehuse. En trist udvikling!

BRANDE OG NEDDRIVNINGER

Da Thøger Jensen gjorde status over rytterskolerne i 1921, var der 80, der enten var brændt eller nedrevet. Dette tal er blevet forøget med 25 mere i de sidste 100 år, altså 105 af de oprindelig 240.¹⁹

Er det mange? Ja, i betragtning af, at det drejer sig om bygninger, der ved opførelsen var særdeles solide og af 1.klasses materialer, grundmurede og med tegltag, er tabsprocenten er ret høj. Havde det været bygninger, der alene var beregnet på beboelse, var der formentlig ikke gået så mange til. Men skolefunktionen har gjort, at bygningerne i de sidste 200 år har været under et konstant pres for at skulle rumme flere og flere børn. I mange tilfælde har man klaret sig med udvi-

17 Lov af 8/3-1856 om nogle forandrede Bestemmelser for Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne og på Landet: § 2-3.

18 Markussen 1977: 111.

19 Baseret på egne besigtigelser.

delser og tilbygninger, men i lige så mange har man fundet, at det var bedre at rive det gamle ned og bygge nyt.

Enkelte steder er bygningerne blevet revet ned, fordi man fandt, at de var sundhedsfarlige. Og i et par tilfælde måtte de falde af trafikale hensyn.

Baggrunden for de ret mange steder, hvor rytterskoler er blevet ødelagt af brande, har givetvis været, at skolerne i forbindelse med ombygninger ofte havde fået stråtag, hvad der som bekendt øger brandrisikoen betragteligt.

TAVLERNES SENERE SKÆBNE

Der kan ikke være tvivl om, at rytterskoletavlerne har været omfattet med pietet og ærefrygt. Kongens kronede monogram og det højtidelige vers med dets næsten profetiske ord har manet til ærbødighed.

Man ser da også, at hver gang en rytterskole er blevet forladt og afløst af en ny skolebygning, er tavlen fulgt med og er som regel blevet placeret over indgangsdøren. På den gamle skole var den efterhånden oftest kommet til at sidde ved den ene side af døren. Denne første generation af nye skoler er typisk blevet opført ca. 1880-1910. De er opført af røde sten og oftest i den gamle skoles umiddelbare omgivelser, hvis de da ikke er blevet opført på tomten efter den gamle skole.

Næste generation af skolebygninger, centralskolerne, kom til i årene ca. 1945-70, og da de oftest erstattede mindst to ældre skoler, har mange af de nye fået samlet hele to rytterskoletavler til sig. De er nu ikke mere anbragt på facaden, men sidder parvis i indgangspartiet eller i aulaen.

Men en ny udvikling, som ingen havde forudset, da centralskolerne blev opført, har nu grebet ind i rytterskoletavlernes historik. Som følge af børnebegrænsende foranstaltninger og vandringen fra land til by er børnetallet faldet voldsomt, og mange centralskoler er lukket. Hvad sker der så med rytterskoletavlerne? De bliver i mange tilfælde siddende, når skolen lukker og følger med, når bygningen bliver solgt. I de tilfælde, hvor bygningen bliver købt af en efterskole eller privatskole, er det vel i orden. Men der er eksempler på, at bygningens nye ejer er et bofællesskab eller driver Bed & Breakfast-virksomhed på stedet. Er der tænkt på tinglysning af bestemmelser om rytterskoletavlens bevaring? Formentlig ikke. I hvert fald er der et eksempel på, at en ny ejer har solgt tavlen – ganske vist til ejeren af den rytterskole, hvorpå tavlen oprindeligt var placeret. Tidligere tiders pietet over for de kongelige tavler er åbenbart ikke til stede i samme omfang som tidligere.

Vantore Rytterskole på Lolland. Typisk ombygning fra sidst i 1800-tallet. (Foto: Allan Tønnesen.)

Men en glædelig følge af de nye tider er, at mange tavler er blevet overladt til de tidligere skolebygninger, hvorfra de oprindelig kom; til glæde for ejerne og lokalområdet. Indtil videre er 31 tavler "vendt hjem."²⁰

Nogle tavler er dog gået tabt i tidens løb. I 1971 kunne tallet opgøres til fem. I dag må yderligere én tavle skrives på tabskontoen. Men hertil skal føjes to tavler på Slagelse-egnen, som der ikke kan gøres rede for. De er formentlig blevet fjernet i forbindelse med nedlæggelsen af den nyere skole, hvor de var opsat, og hensat i et depot, hvorfra de forhåbentlig dukker op en dag.

FREDEDE RYTTERSKOLER

Følgende rytterskoler er fredet efter bygningsfredningsloven: Lille Heddinge, Hvidovre, Vedbysønder, Overby og Snesere.²¹ Fredningen indebærer, at de ikke kan nedrives eller ombygges uden tilladelse fra den statslige bygningsfredningsmyndighed, der i dag hedder Slots- og Kulturstyrelsen.

²⁰ Baseret på egne besigtigelser.

²¹ Slots- og Kulturstyrelsens database "Fortegnelsen over fredede bygninger" på <https://www.kulturarv.dk/fbb/index.htm>.

Allan Tønnesen, f. 1940, cand.mag. i historie fra Københavns Universitet 1970. Studentermidhjælper ved det af Nationalmuseet udgivne værk "Danmarks Kirker" 1961-1969. Ansat som antikvar ved den statslige bygningsfredningsadministration 1969-2002. Ejer af Gedesby rytterskole på Falster siden 1982. Har skrevet flere artikler om denne. En bog om Frederik IV's rytterskoler forventes udgivet senere i år. Har desuden skrevet talrige bøger og artikler om bygningshistorie og heraldik. Redaktør af Heraldisk Tidsskrift 1979-1989 og *By og Land* 2002-2008. Medarbejder ved Weilbachs Kunstnerleksikon, *Den Store Danske og Trap: Danmark* 6.udg.

KILDER OG LITTERATUR

Utrykt materiale

Rigsarkivet, Viborg

- Koldinghus rytterdistrikt 1717-65. Forskellige kirker og tiender, skoler og degneboliger vedr.

Trykt materiale

- Ellkier-Pedersen, Sigv (1971), *Bogen om rytterskoletavlerne – en undersøgelse i 250-året (1721-1971)*. Aarhus: Universitetsforlaget.
- Hojer, Andreas (1829), *Friedrich des Vierten gloriøusste Leben*. Tøndern: Wittwe Forchhammer.
- Jensen, Thøger (1921), *Kong Frederik den Fjerdes Skoler (Rytterskolerne)*. Udgivet i 200-Aaret efter deres Oprettelse. Aarhus: Boesen.
- Larsen, Joakim (1914), *Skolelovene af 1814 og deres Tilblivelse aktmæssigt fremstillet*. København: Schultz.
- Larsen, Joakim (1916), *Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie*. København: Schultz.
- Lov af 8/3-1856 om nogle forandrede Bestemmelser for Borger- og Almueskolevæsenet i Kjøbstæderne og på Landet. (Ministeriet for Kirke- og Underviisningsvæsenet.) Fra Aarhus University Library's skolelovsdatabase: <https://library.au.dk/materialer/saersamlinger/skolelove>.
- Markussen, Ingrid (1971), Rytterskolen – 250 år. I: *Uddannelse* 71, 4. årgang nr. 4 (s. 180-186).
- Markussen, Ingrid (udg.) (1977), *En Landsbylærer ser tilbage. Knud Ottosens erindringer 1821-1907*. Glumsø: Selskabet for Dansk Skolehistorie.
- Roede, H.C. (1908), Rytterdistrikternes skoler under Fr. IV. I: *Vor Ungdom*. (s. 166-182)
- Tønnesen, Allan, Jess Heine Andersen & Hans Kapel (1979), *Rasmus Svendsens skole i Fakse. Antikvariske studier 3. Fortidsminder og bygningsbevaring*. Fredningsstyrelsen.
- Uhrskov, A. (1918) Nordsjællandsk Landsbyliv i ældre Tid. I: *Fra Frederiksborg Amt*. 133ff.
- Voss, Knud (1966), *Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden*. København: G.E.C. Gad.